

УДК 111,852:398

КП

№ Державної реєстрації 0112U006042

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
(СумДУ)
40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова 2; тел.: 68-78-44
info@kmm.sumdu.edu.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи

д. ф-м. н., професор

_____ А.М. Черноус

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
Проблеми естетики української усної народної творчості в сучасному
народознавстві
ЕТНОЕСТЕТИКА ЯК ПРЕДМЕТ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ СТУДІЙ
(заключний)

Начальник НДЧ

к.т.н., с.н.с.

Д.І. Курбатов

Керівник НДР

к.філол.н., доцент кафедри

мовної підготовки іноземних громадян

М.М. Набок

2017

Рукопис закінчений 05 травня 2017 року
Результати цієї роботи розглянуті науковою радою СумДУ,
протокол від 22 червня № 8 2017 р.

Реферат

Звіт про НДР: 28 ст., 23 джерел.

Об'єкт дослідження – українські народні думи, що ввійшли до найповніших на сьогодні збірок К. Грушевської, Б. Кирдана, зразки народних творів арабського, курдського та бразильського народів.

Мета дослідження – визначення національної самобутності естетики, поезики, понять «прекрасне–потворне», «свій–чужий», «добро–зло», розуміння особливостей характеру національного героя українських народних дум у порівнянні з народною творчістю народів світу.

Методи дослідження – історико-порівняльний метод дозволив з'ясувати специфіку характеротворення епічного героя та проаналізувати національну естетику дум з погляду їх регіональних особливостей, розглянути конкретно-історичну, національну своєрідність епосу арабського, курдського, бразильського народів, близькість і подібність сюжетів, образів тощо.

Застосування етнопсихологічного методу сприяє глибшому розкриттю характерів героїв дум та народних пісень народів світу, естетики взаємовідношень героїв, що зумовлюються світоглядом народу, рівнем духовно-культурного розвитку націй, традицій, станом суспільної психології, моралі, етики, розвитком та спрямованістю внутрішнього світу творця, оповідача, виконавця народних творів.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого наукового вивчення дум та пісенного фольклору інших народів світу, систематизації та підготовки видання українського народного епосу, нормативних та спеціальних курсів із питань жанрової специфіки, поезики українського фольклору.

ФОЛЬКЛОР, НАЦІОНАЛЬНА САМОБУТНІСТЬ, ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ, ОБРАЗ, ЕТНОТИП, ПСИХОТИП ГЕРОЯ, КУЛЬТУРА, ХУДОЖНЄ ЗОБРАЖЕННЯ

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1 СВОЄРІДНІСТЬ ЕПІЧНОГО ГЕРОЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ У ПОРІВНЯННІ З ГЕРОЄМ ЕПОСУ ІНШИХ НАРОДІВ СВІТУ	5
2 СПРИЙНЯТТЯ ІНОЗЕМНИМИ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ, ПІСЕНЬ ТА КОБЗАРСТВА	9
3 ЕТНОЕСТЕТИКА ГЕРОЇЧНОГО В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ ТА УСНІЙ НАРОДНІЙ ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ НАРОДІВ СВІТУ	16
ВИСНОВКИ	26
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ	27

На сучасному етапі розвитку вітчизняної фольклористики гостро постали проблеми, пов'язані з дослідженням українських народних дум. Це пояснюється тим, що покоління українців втрачає глибинний зв'язок зі звичаями національного буття і національної пам'яті загалом. Тому цілком закономірно, що видання повного академічного корпусу національного думового епосу, дієве його дослідження в різних аспектах турбує вчених, митців [76, с. 3–10]. Українські народні думи є свідченням вишуканості та благородства духовного світу нашого народу, сформованого упродовж століть у ході боротьби за українську державність. На жаль, становлення української фольклористики у радянський період не характеризувалось особливою увагою до вивчення епічної спадщини українського народу. Питання про національну своєрідність характеру епічного героя, його духовного світу обходились увагою. Відтак, виходячи з духовних цінностей нації, їх призначення в моральному, ідейному, культурному становленні суспільства та формуванні національної свідомості нашого сучасника, ці питання вважаємо одним із злободенних завдань вітчизняної фольклористики, пов'язаних з виданням і дослідженням українських народних дум.

Цілком закономірно можемо засвідчити й національну своєрідність внутрішнього світу героїв дум, що глибоко закорінена у звичаєву культуру українського народу, самобутність художньої структури народних дум та виконавської манери народних співців-музикантів, яка пов'язана з природністю побутування цього виду народного мистецтва, з повсякденним укладом життя українця, з народною мораллю, етикою, естетикою, психологією та філософією.

1 СВОЄРІДНІСТЬ ЕПІЧНОГО ГЕРОЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ У ПОРІВНЯННІ З ГЕРОЄМ ЕПОСУ ІНШИХ НАРОДІВ СВІТУ

Усна поетична творчість народів світу пройшла довгий шлях історичного розвитку і відрізняється своєрідністю світовідчуття і світорозуміння кожного окремого народу. Тому саме на основі порівняльного аналізу розглянемо жанрову своєрідність народних творів, місце і роль епічного і ліричного начал в українських думах, мистецтво психологічного зображення героїв тощо.

Останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених дослідженню традиційної культури різних народів світу. Зокрема робота І.Кріза присвячується фольклорній традиції про короля Матяша, яка збереглася як у сербів, хорватів, болгар, румун, так і в українців Закарпаття. Про міфологічно-сакральний характер епосу "Калевала" писала Р.Михайлова. Символіку українських народних дум розглядала І.Матяш. Вона докладно проаналізувала вплив міфологічної символіки на художньо-образну систему дум. Так, шанобливе звертання до природи, яке сягає найдавніших анімістичних уявлень, дослідниця простежує у звертаннях козака Голоти до поля Килиїмського, яке він "хвалить-вихваляє" і бажає йому "літо й зиму зеленіти". Разом з тим вивченням поетичної творчості народів світу займались О.Микитенко, О.Нирко, Н.Супрун-Яремко та ін.

Тож, виходячи з особливостей світовідчуття і світорозуміння, внутрішнього світу загалом ми розкриємо характери героїв українських народних дум та героїв епосу інших народів світу, образ оповідача епосу цих народів.

Думи як жанр народного епосу є унікальними і своєрідними творами. В жодного народу немає фольклорного твору, якому були б властиві така ритмомелодика, стиль, зміст, манера виконання і т. д. В героїчному ж епосі слов'янських, західних та східних народів В. Жирмунський простежує шлях героїчного епосу від короткої пісні лірико-драматичного характеру до більш розгорнутої епічної розповіді і виділяє такі основні його складові: 1) епічне розгортання (схильність до великих форм); 2) циклізація епічних елементів

(зосередження на окремому героїчному вчинку персонажа); 3) біографічна циклізація (послідовність важливих етапів життя епічного героя); 4) генеологічна циклізація (наявність у героя достойних предків та нащадків); 5) циклізація навколо єдиного центру герої [6, с. 434].

Згідно цього В. Жирмунський виділяє такі характерні особливості *епічного героя*: 1) чудесне його народження і незвичайна сила; 2) магічна невразливість; 3) оснащення богатиря та його коня. На Заході ними були мечі, які передавались із покоління у покоління і мали власні імена, на Сході – це спис, стріла тощо. Кінь же здатний до перевтілень, розуміє людську мову; 4) мотив побратимства, який О.Веселовський пояснював обрядом прийняття у рід; 5) богатирське сватання [12, с.12–32]. З часом в героїчному епосі мотив казкової гіперболізації послабився і змінився більш реалістичним зображенням подвигів і сили богатирів.

В думках “Маруся Богуславка”, “Олексій Попович”, “Буря на Чорному морі”, “Невільницький плач” маємо мотиви світоутворення. І.Матяш, зокрема, говорить про “події, які відбуваються у центрі світу (Чорне море – світові води, білий камінь – світова гора)” [12, с. 5] тощо.

На подібних уявленнях про творення світу, як уже зазначалося вище, ґрунтуються і давньоіндійські “Рігведи”: “Не було ні повітря, ні неба над ним... Яка то вода була – глибока безодня? Не було ні смерті, ні безсмертя тоді. Не було й знаку дня або ночі” [9, с. 12]. Пояснюємо це спільністю арійського походження цього явища. Зокрема, в естонському народному епосі “Калевіпоег” наречені виступають в образах Місяця, Сонця і сина Зорі:

Женихи були всі знатні:

Один – Місяць, другий – Сонце,

Третій був Зорі синок. [9, с. 25]

У думі “Про сестру і брата”, що її записали Леся Українка та К.Квітка від кобзаря Г.Гончаренка (родом з Харківського повіту) в Ялті влітку 1904 року, змальовано сильне почуття дівчини до рідної родини, яку вона втратила. Звертання “сива зозуля”, “голубонько сивий”, персоніфікації “ясний сокіл”, “білий лебедонько” у варіантах М.Костомарова, А.Метлинського, П.Куліша,

П.Мартиновича та ін., властиві *первісному світобаченню*: ці образи сприймалися як реальні, подібні до людей. Вшанування їх йшло шляхом прилучення своїх (людських) енергетичних систем до вищих енергетичних систем Космосу, тобто наслідуванням, уподібненням із ними. Тож *це поєднання*, прилучення мало *священний характер*, а звідси – і *священність роду* [7]. Саме через усвідомлення цього дівчина страждає від зречення рідних, близьких людей (кумів, сватів): “Як пришибла худа, нещаслива хуртовина, Відреклась й уся названа родина” [3, 287], а це різко засуджувалось громадою. Відомий і той факт, що за пізніх часів в ендогамній сім’ї, коли дозволялися шлюби лише між особами однієї соціальної групи, існувала непорядкованість статевих взаємин і це “не давало підстав для того, щоб шлюб вважався чимось особливим” [5, С. 59 – 60], тому і вшанування роду тоді ще не було звичаєм, а сам рід не становив цінності. В думках же, як бачимо, маємо протилежне.

Уподібнення людей птахам, на думку М.Костомарова, має своїм джерелом міфологічні вірування. Людина звертала увагу на образи птахів, звірів тому, що символічний їх зміст здатний найточніше передати уявлення про світопростір буття. З часом перехід космічних сил у персоніфікованій формі в епічні жанри набув символічного звучання (зозуля – символ суму; голуб – щирої любові, злагоди, ніжності; сокіл – мужності і сміливості; лебідь – повноти задоволення бажань, відродження; перепілонька – душі).

Втім, порівняння “сива зозуля” в думі “Сестра і брат” містить у собі як персоніфікований, так і реалістичний характер:

Ой у сьвату неділю,
То не сива зозуля закувала,
Ні дробная пташка в саду щебетала, –
Як сестра до брата
З чужої сторони
У далекі городи
Листи писала...

[20, с. 287].

Подібне зауважуємо як в українській народній історичній пісні “Соколо-

ньку-сину, чини мою волю”:

Соколоньку-сину, чини мою волю:

Продай коня вороного, вертайся додому.

Соколихо-мати, коня не продати,

Мому коню вороному треба сіна дати [8, с. 45];

так і в болгарській пісні:

Кукувица кука

на зелена бука

за гора зелена,

за Стара планина [1, с. 7].

2 СПРИЙНЯТТЯ ІНОЗЕМНИМИ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ, ПІСЕНЬ ТА КОБЗАРСТВА

На сучасному етапі розвитку української мови, традиційної культури, мистецтва усе очевидніше постає потреба вивчити, проаналізувати сприйняття українських народних дум та пісень представниками інших народів світу. Зацікавлення поетичною творчістю українців спостерігаємо вже давно. Чужоземні дослідники, зокрема, підкреслюють милозвучність української мови, багатство поетичних і музичних засобів народних дум та пісень, їх глибокий ліризм, гармонію поетичного слова і музики, природне поєднання яких створило довершеність, виразність твору народної поезії. Разом з тим українські народні думи та мистецтво кобзарів були для європейських дослідників унікальним явищем, подібного якому вони не знаходили у світовій культурі. Неповторність української пісенної творчості настільки захоплено сприймалась у світі, що пісні, думи не лише перекладали англійською (саме з популярністю козацтва та козацької теми, вперше зроблено переклади українських народних дум у США та Великобританії), румунською, чеською, польською та іншими мовами, але й переходили в побут і фольклор іноземців Нудьга [14; с. 440].

Тож потрібно примножувати духовні цінності українців і дієво популяризувати їх в інших країнах. Особливо це важливо сьогодні, коли в умовах глобалізаційних процесів питання розвитку, збереження та ознайомлення зарубіжної громадськості з українською народною творчістю, зокрема думовим епосом та кобзарським мистецтвом, стає все злободеннішим. Багаті можливості для цього має вища українська школа, де навчаються іноземні студенти. На жаль, навчальний матеріал для них, у зв'язку з тим, що вони вивчають російську мову, не орієнтований на розкриття національних прикмет українців, їх багатий внутрішній світ, традиційну культуру тощо. Тому іноземні студенти ототожнюють українців з росіянами, не розуміючи прямо протилежних їх ментальних особливостей. Однак, живучи в українському

культурному, мовному середовищі, чужоземні студенти досить часто виявлять неабияке зацікавлення історією українського народу. Щоправда, тут у них виникають значні труднощі, адже брак відповідної інформації, незнання природи українців значно ускладнює самовизначення їх в українському духовному просторі. Відтак українські народні думи та пісні – вдячний ґрунт для ознайомлення таких студентів з історичним минулим, особливостями національного характеру українців, що ставить на перший план невідкладне повернення до навчальних програм для них української мови, культури та історії України.

З цією метою у групах студентів з країн Африки та Азії, які навчаються в медичному інституті Сумського державного університету, практикується ознайомлення їх з українською усною народною творчістю, насамперед з думами та піснями. Зокрема, вони прослухали та проаналізували записи дум і пісень у виконанні кобзарів Г.Ткаченка, Є.Адамцевича, Є.Мовчана, а також відомого українського бандуриста з Канади В.Мішалова. Студентів надзвичайно вразив героїзм козаків у думах “Іван Коновченко”, “Козак Голота”, “Три брати Самарські”. Наприклад, для Антоні (Нігерія, 617 група), студента п’ятого курсу, козаки є символом свободи, хоробрості, гордості. У своєму відгукові він зазначає, що вчинок братів (дума “Три брати Самарські”), які були тяжко поранені і обрали довгу мученицьку, а не миттєву, від рук ворога, смерть, заслуговує на особливу повагу. Разом з тим, чужоземні студенти зауважують єдність у козацькому середовищі. Для студента Джида з Нігерії (617 гр.) те, що брати разом пішли з рідної домівки захищати свою землю, а не залишили хоча б одного з них вдома, є прикладом для наслідування. Прослухавши аудіозапис думи “Іван Коновченко”, в якій юнак був єдиним сином у матері і попри її заборони все ж пішов “слави зазнавати”, студент Хоуп (Нігерія, 617 гр.) зазначив: “Вчинок козака – це моральний обов’язок, що спонукав захищати кордони України від нападу турків і татар” (архів автора). Як бачимо, студенти сприймають, глибоко розуміють і високо цінують сповідування героями дум козацьких звичаїв, кодексу лицарської честі, що виявлялися в непохитній вірності принципам народної моралі, духовності,

відстоюванні свободи і незалежності народу, держави, умінні скрізь і всюди чинити шляхетно, у готовності боротися до загибелі за волю, честь і славу України, за право бути господарем на власній землі. Таким чином, для іноземних студентів розкриваються невідомі для них своєрідні ознаки характеру українців, їх багатий внутрішній світ. За змістовими характеристиками образ козака-лицаря є своєрідним психологічним типом, що відображає ті чи інші вияви індивідуального чи то колективного українського національного буття. Фольклорний образ козака прикметний доволі високим рівнем семантичної універсалізації, внаслідок чого він сприймається в свідомості іноземних студентів як образ-символ, що стає багатофункціональним і відповідає особливому сприйняттю навколишнього світу й національної природи українців взагалі.

Студентів з Іраку в українських народних думах та історичних піснях захоплює героїчна боротьба та смерть козаків за рідну землю, що є особливо близьким і зрозумілим для них, адже викликає своєрідні роздуми над своєю долею та долею свого народу. Так, наприклад, студент четвертого курсу Рифаат (Ірак, 913 гр.) засвідчує: “Я завжди готовий вмерти за Батьківщину, тому я буду жити вічно. Це моя земля, мої люди. За все це я віддаю душу. Аллах мене створив, і може взяти мою душу, коли потрібно. Ми будемо жити!...” (архів автора). Тобто, студент бачить в українських козаках-лицарях своїх однодумців, глибоко розуміє їх прагнення і поривання до свободи. Для студента-курда Абдерахіма (Туреччина, 916 гр.) смерть козаків в долині не є поразкою. “Навіть тоді – пише він, – коли воїни не отримують перемогу, вони стають сильнішими. Не сьогодні, то завтра вони переможуть. Коли є ціль, то потрібно до неї йти. А смерть на полі бою – це ознака вічності життя” (архів автора). Як бачимо, в українських народних думах студенти, як і українські козаки, смерть сприймають як *священну*, як вияв вічності, незламності героїчного духу тих, хто гине на полі бою у боротьбі за свою Батьківщину. В українців такі уявлення мають своєю природою давні вірування, коли народження і смерть усвідомлювались як явища тотожні. Смерть і біль вважалися вічними супутниками людини, з якими вона повинна дружити. Тобто

внутрішня природа людини сконцентрована в розумінні смерті “як передумова нового життя” [11, с. 9]. Тому, як зазначає К.Черемський, від смерті не слід тікати, а потрібно шукати із нею *взаєморозуміння* [22; с. 36–40]. Щоб студенти глибше зрозуміли природу таких вірувань українців, їх було ознайомлено з українською народною казкою “Кума-смерть”, в якій Смерть виконує функцію Долі і є опікункою людських душ. У ній герой, потрапивши у хатину куми, побачив багато свічок, які то запалювались, то догоряли. Цю таїну кума пояснила тим, що кожна жива людина має свою свічку; коли вона народжується, свічка запалюється, як гасне – вмирає. І дивного у цьому нічого немає, адже Доля спадкоємно пов’язана із жіночими хтонічними божествами, які одночасно символізують народження і смерть [12, с. 17]. Студенти уважно слухали казку, шукали подібне у творчості своїх народів, дискутували. Тому чим глибше вони пізнавали усну народну творчість українців, тим цікавіше їм було слухати народні думи та пісні.

Для студентки Наани (Гана, 617 гр.) козак, в першу чергу, асоціюється з людиною на коні. Як і для неї, так і для переважної більшості студентів з Африки, було не зрозуміло, чому це у “козака шапка бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита, куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає” (дума “Козак Голота”). Так виникла необхідність перекласти цей уривок думи англійською мовою, пояснити почуте і, головне, наголосити на поетичності, образності мови твору. “Розшифровуючи” поетичні формули цієї думи, студенти-африканці були вражені силою, багатством української мови та природним, тонким вчуттям українців у навколишній світ. Відтак для них було вже зрозуміло, чому козак Голота звертався до поля Килиїмського як до живої істоти, подібної собі, адже розуміння краси в українців вбачалося не лише у “ясних зорях” і “тихих водах”, а й у злитті людини з природою. Легко зрозуміли студенти й те, чому козак був одягнений убого і не прагнув золотих шат татарина, бо ж багатство не було прикметною ознакою козака-лицаря, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє лицарські чесноти.

Поняття “людина і природа” студенти-курди сприймають в площині відданості своїй землі, за яку борються і помирають. Так, наприклад, Абдерахім (Туреччина, 916 гр.) зазначає: “Головне для козака – це бути вільним. Коли козак Голота воює і отримує перемогу, то для нього це почесна справа. Тоді й прославляє він не лише себе, свої дії, але й поле, де вони отримали перемогу” (архів автора). Звернімо увагу, як студент об’єднав у єдине ціле людину і поле, на якому отримав перемогу. Для нього дії козака Голоти не є одноосібними. Курд Ридван (Туреччина, 916 гр.), також зазначає, що головним для героя думи є відчуття єдності із землею. “Земля допомогла козакові тільки тому, – пише він у відгуку, – що цей лицар народився на цій землі, ріс і увібрав її силу, що й стало джерелом його до перемоги” (архів автора).

Прослухавши у виконанні В.Мішалова думи “Маруся Богуславка”, “Плач невільників”, народні пісні “Як би мені черевички”, “Ніч така місячна”, “Моя доня дорога”, музичні мелодії “Фантазія дощу”, “Українська рапсодія”, глибоко естетичні почуття і переживання висловив у відгуку студент п’ятого курсу 721 гр. Інносент (Танзанія). Спів, манера виконання бандуристом народнопісенних творів справили на нього неповторне враження, викликали співпереживання долі героїв цих творів, спонукали до порівнянь та узагальнень. Не дивно, що Інносента зворушив глибокий ліризм та драматизм поетичних творів, природність виконання дум та пісень, з яких творці думи та виконавець постали перед ним як естетично розвинуті особистості, взірць втілення найвищих людських чеснот. У прослуханих записах українських мелодій, студент відчув красу внутрішнього світу українців, на основі якої формується та розвивається здатність людини до естетичного сприйняття та переживання, її естетичний смак та уявлення про ідеал. Виховання красою формує не тільки естетико-ціннісну самовизначеність особистості, але і розвиває творчі здібності до створення естетичних цінностей у побуті, вчинках та поведінці людей. Все це спонукало Інносента до порівняння мелодій українських народних пісенних творів з модерною, сучасною музикою, насиченою одноманітністю, гучними звуками ударних інструментів, що не викликають естетичної насолоди від прослуховування таких і подібних творів. Тому, маючи природний потяг до

краси, танзанієць в гармонійному поєднанні слова і музики в українській пісні та думі вбачає українську національну прикмету. Для нього мелодії українських народних пісень у виконанні В. Мішалова цілком природні. На його думку “це робить їх своєрідними і, певне, традиційними для українців”. Інносент, як майбутній студент-медик, допускає, що українські мелодії можуть бути застосовані для пацієнтів неврологічних відділень, у загальній терапії, бо ж мелодії сповнені оптимізмом, приємними, спокійними зачаровуючими звуками, які можна використати для лікування хворих. Студент із Танзанії також звернув увагу на манеру виконання бандуристом дум “Маруся Богуславка”, “Плач невільників”, за якої виконавець глибоко переживає долю невільників, співчуває їм, таким чином ненав’язливо спонукає слухачів приєднатися до нього і відчувати, розділити з ним свої переживання (архів автора). Звертає Інносент увагу й на теплі родинні взаємини між рідними – матір’ю і дочкою (народна пісня “Моя доня дорога”), що викликає в нього хвилюючі роздуми про значення *Роду* в житті людини.

Чужоземні студенти переймаються долею невільників, які тридцять років перебували в “темниці-кам’яній” (думи “Маруся Богуславка”, “Плач невільників”). Наприклад, студентові із Туреччини Емре (916 гр.), важко усвідомити, що людина взагалі здатна витримати такі нелюдські умови. “Коли б мені довелося бути на місці українських невільників і терпіти такі муки, то, напевно, я б не витримав. Для мене таке “життя” рівноцінне смерті” (архів автора), – ділиться він своїми враженнями.

Студенти також з розумінням та повагою ставляться до героїні думи “Маруся Богуславка”, адже вона чітко кладе межу між “своїм” і “чужим”. Сприймаючи зміст думи, вони усвідомлюють, що козаки-невільники для Марусі Богуславки є “своїми”, тому спільність їх інтересів велика. Психічний стан героїні думи передає глибину її страждання. Ідея свободи й обов’язку зумовлює появу думок щодо звільнення козаків-невільників, а те, що вона не втекла разом із невільниками, студенти пояснюють її мудрістю і далекоглядністю. Своєрідно, наприклад, сприйняв вчинок Марусі курд Абдерахім (916 гр.). Він зазначає: “Дуже добре вона зробила, що відпустила

земляків. А що не пішла з ними, теж добре. Коли б втекла з козаками, то султан обов'язково їх наздогнав би і знищив усіх. Та оскільки вона залишилася, то була вірогідність того, що він їй пробачить цей вчинок. Таким чином козаки успішно дістануться на рідну землю” (архів автора).

Вельми прикметно, що прослухавши записи українських народних дум та пісень у виконанні Г.Ткаченка, Є.Адамцевича, Є.Мовчана та В.Мішалова, глибоко, як бачимо, усвідомивши їх зміст та ідейно-тематичне спрямування, студенти також дійшли глибокого переконання в потребі широко пропагувати їх серед народів світу. “Мелодії українських народних дум та пісень, тонкі та вишукані музичні смаки українців, правдивість та високопоетичне зображення історичної дійсності, закладені в них виховні можливості сприятимуть рухові людства по шляху поступу, здатні змінити його на цій основі на все краще, гуманне, тому їх має почути і сприйняти увесь світ як найвищу, загальнолюдську духовну і суспільну цінність” (архів автора), – робить висновок уже згаданий Інносент.

3 ЕТНОЕСТЕТИКА ГЕРОЇЧНОГО В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ ТА УСНІЙ НАРОДНІЙ ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ НАРОДІВ СВІТУ

В основу змісту ознаки “героїчне” покладено принцип співвідношення реальності та ідеалу. Українцям властиве мужнє сприйняття життя, що синтезувало у собі внутрішню гармонію і героїчний дух. Відчуття спільної волі, належності до окремої нації із спільними віруваннями, традиціями, думками виражено в ідеї патріотизму, вшанування предків, слави. Як зауважують дослідники усної поетичної творчості, героїчне властиве саме жанру українських народних дум (Нудьга 1998; Охріменко П, Охріменко О.1992; Стратілат 2008), адже герой у них – сповідувач ідей патріотизму, волі, слави тощо. Крім того, зміст ознаки “героїчне” засвідчує й ставлення суспільства до життєвих цінностей та ідеалів.

В основу характеру епічного героя українських народних дум покладено (його) козацький звичай, лицарські чесноти. Як зауважує О. Гриценко, “козацький звичай” – своєрідний лицарський кодекс честі, січове bushido, що було потім перейняте (коли не як спосіб життя, то принаймі як ідеал, єдино вартий “справжнього козака” – сиріч справжнього українського чоловіка) – спершу реєстровим козацтвом, а відтак і всім українським суспільством” [4, с.290].

Лицарство – це сукупність вироблених народом упродовж віків правил поведінки, національного розуміння честі, гідності, обов’язку. Такі якості національного характеру досить глибоко і повно розкриваються в думовому епосі, адже вони становили основну мету козацької педагогіки, завжди утверджували і утверджують вільнолюбність, готовність на самопожертву в ім’я України як основу лицарства та національної ідеї загалом.

Важливе значення для дослідження “героїчного” в українських народних думах мають праці з проблем козацької педагогіки. Зокрема, Ю.Руденко визначає такі складові кодексу лицарської честі:

- непохитна вірність принципам народної моралі, духовності;

- відстоювання свободи і незалежності народу, держави;
- уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти лицарські чесноти;
- готовність боротися до загибелі за волю, честь і славу України;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих забродзавойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці і в бою в ім'я свободи й незалежності України [12, с.16].

Чимало таких складових лицарства мають герої дум “Козак Голота”, “Іван Коновченко”, “Іван Богун”, “Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю”, “Отаман Матяш”, “Федір Безрідний”, “Хвесько Ганжа Андибер”, “Сірчиха і Сірченки”, “Хмельницький та Барабаш”, “Про Молдавський похід Хмельницького”, “Про Білоцерківщину”, “Корсунська перемога”, “Оренди”, “Смерть Богдана Хмельницького”.

Якщо в Західній Європі лицар – це воїн, який мав бути із так званої благородної сім'ї, пов'язаний з класовими феодальними привілеями, то в українському фольклорі – це простий козак, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє названі вище чесноти. За всієї спорідненості лицаря західноєвропейського середньовіччя, українське лицарство глибоко закорінене в етнічні вояцькі особливості родоплемінного суспільства, бере в ньому свої початки. На ранньому етапі парубоцька верства ще не мала військової організації і керувалась подвійною, побутово-парубоцькою та лицарською етикою, все ж дотримувалась певних моральних установ, спрямованих на плекання мужності, відваги та дисциплінованості.

Своєрідним постає образ героя в епосах інших народів світу. З цією метою у групах студентів з Туреччини, Палестини та Бразилії, які навчаються в медичному інституті Сумського державного університету, ми практикуємо їх ознайомлення з українською усною народною творчістю, зокрема народними думами, здійснюємо порівняльний аналіз спільного та відмінного у зображенні фольклорних героїв. Зокрема, студенти прослухали та проаналізували записи

дум і пісень у виконанні кобзарів Г. Ткаченка, Є.Адамцевича, Є.Мовчана, а також відомого українського бандуриста з Канади В.Мішалова, охарактеризували героїв дум, порівняли їх дії з діями своїх національних героїв у пісенному фольклорі.

Так, в українській народній думі “Козак Голота”, студентів вразив зовнішній вигляд козака, бо ж на ньому

... шапка-бирка,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітромь підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає.

[20, с.9].

Незважаючи на убогу зовнішність козака, він “Не боїтця ні огня, ні меча, ні третєго болота”. Козак Голота – представник простого народу, який за свій обов’язок обрав захист рідної йому землі. Смысл його життя не в тому, щоб просто жити, а в тому, для чого жити. Наповнення його буття високим духовним змістом – це складний процес становлення Голоти як лицаря.

Натомість в арабській народній пісні “ثلاث رجال ت ساء قوا ع الموت” (“Про трьох чоловіків, які ідуть на смерть”) ([Режим доступу: http://www.conan-anime.com/t9842-topic#ixzz3zkn9WUYN](http://www.conan-anime.com/t9842-topic#ixzz3zkn9WUYN)) зовнішній вигляд героїв не подано. Увага зосереджена на почутті любові трьох воїнів Атти Альзеєра, Фуада Хіджазі, Мохаммеда Джаджома до рідної землі. Вони перебувають у місті Наблус в темниці, чекають на страту. Для студента Сейфа Хдаіра (група ЛС-331) з Палестини вони є особливо близькими, адже родом ці безстрашні воїни з того ж міста, що й він сам. “Головне для мене є не одяг героїв, а їх любов до рідної землі, бо вони знаходяться в камері саме через любов і відданість Палестині (архів автора)” – наголошує студент. Тому прагнення українського козака Голоти не до матеріального збагачення, а до здобуття слави-лицарства, Сейф добре розуміє. Герої в арабській народній пісні уподібнюються трьом зіркам “ثلاث نجوم”, а після страти вони постають в образах трьох птахів “ثلاث

”ط يور“ від яких йде світло ”يخرج من اجسادهم نور“.

”А світло – це свобода“ – з почуттям гордості пояснює далі студент. Для палестинського народу свобода тісно пов'язана зі сміливістю, адже, щоб відстоювати право бути вільною людиною на своїй землі, потрібно бути мужнім, сміливим і не боятися віддати життя за свободу нації. Про це красномовно свідчать рядки з пісні: ”الروح فداه ف وادي“ (”Душу віддаю за Батьківщину“), ”اطع و اعاجشلا لهأ“ (”Герої народилися сміливими“). Такими ж хоробрими постають і герої українських народних дум. Так, наприклад, в думі ”Козак Голота“ герої ”Не боїться ні огня, ні меча, ні третєго болота“ (Українські народні думи 1931, 9), ”Котрий козак не имьв сабле булатной Ни пистоля семипятного. Дак той на плечи кий собирае Да в охотное войско поспьшае“ (Українські народні думи 1931, 190), – читаємо в думі ”Про Хмельницького та Василя Молдавського“. Сміливою постає і українська дівчина Маруся в думі ”Маруся Богуславка“, яка ризикуючи життям, випускає з темниці своїх земляків: ”То дівка-бранка добре дбає, До темниці приходжає, Темницю одмикає, Темницю одмикає“ [20, с.25].

Якщо в українській народній думі ”Козак Голота“ діє герой-одинак, який перемагає татарина і славить поле Килиїмське, то в арабській народній пісні герої діють колективно. В ній переважає темна кольористика, що змінюється на світлу після смерті героїв, бо їх душі випромінюють світло ”نطو“. Всі герої пісні не хочуть бачити смерть один одного, тому кожен із них бажає померти першим. Просторово-часова модель народного твору простежується крізь збірний образ *очей* героїв, в яких відображується вся Палестина ”بح قمتل او“ ”ف لسطين“. ”інсіп утежюс увонсо ьтяровт ітсонде йончінте яттучоП“. Герої співпереживають за долю нації, помирають за волю як *леви*, що є символом мужності, сили, гордості, війни, влади, стійкості) (Режим доступу: <http://symbolist.ru/animals/leo.html>). Образ лева є як солярним, так і лунарним символом. В якості солярного символу цей образ уособлює жар, світло, блиск, що, власне, й зауважуємо у цій арабській народній пісні. Єдність, як зазначає Сейф у відгуку, для палестинців є головною складовою характеру кожного героя, який бореться за свободу і помирає за неї. Вона сильнішає у разі смерті героїв, об'єднує народ для помсти ворогам. Ця пісня є яскравим прикладом

того, бо ж герої у ній звертаються до Аллаха із закликом помститися катам за їх смерть “وعموما” (“О, халла! Дай же Боже, щоб козаки пили та гуляли, Хороші мислімали, Одь мене більшу добичу брали, И неприятеля підь нозі топтали!”). Натомість, в кінцівці української народної думи “Козак Голота” герой возвеличує козацьку славу, в майбутньому сподівається не лише на перемогу побратимів над ворогом, але й на власну:

Дай же Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мислімали,
Одь мене більшу добичу брали,
И неприятеля підь нозі топтали!

[21, с.10].

В арабській народній пісні “ثلاث رجال ت ساد قوا ع الموت” (“Про трьох чоловіків, які ідуть на смерть”) часто фігурує число “3”: головних героїв троє, помирають вони у вівторок, що за арабським календарем є третім днем тижня). Студент Сейф з Палестини пояснює, що ця цифра означає життя, час, космос, розум, що нерозривно поєднані між собою. Світосприйняття палестинського народу розкривається через ставлення до життя як першооснови духовного буття, яке не продається і не купується. Ця народна пісня є підтвердження тому, адже чоловіки не зрадили своїх ідеалів, не виказали своїх побратимів-однодумців, тому їх і засудили до страти. Часова модель асоціюється з неосяжною космічною енергетикою, де відбувається спілкування душ після смерті, які продовжують товаришувати між собою і обмінюються думками та ідеями. Відтак, навіть після смерті герої пісні не вмирають, а переходять в космічний енергетичний простір, де продовжують жити їх думки та надихати народ на продовження і втілення ідей свободи та незалежності. “Ми їх не бачимо біля себе, але відчуваємо присутність їхніх душ” – так зауважує Сейф Хдаір у відгуку. “Гострий розум потрібний, щоб чітко мислити, бо ж він як провидець, вказує правильний шлях. Коли відкинеться все зайве, то людина буде насолоджуватися своїми знаннями, адже вона знає сенс кожної речі та дії. За такого підходу ми робимо правильні висновки і людина наповнюється енергією і живою силою” (архів автора) – продовжує свою думку студент.

Згадаймо українську народну думу “Іван Коновченко”, в якій молодий козак хоче “Славы рицарства козацькому війську доставаты” та звертається до полковника Філоненка зі словами:

Благословв мини Батьку! Оковытой напита,
Я не зарикаюсь съ бесурманамы ще луче
побится.

[21, с.28].

Проте, не дослухавшись мудрих порад полковника, молодий козак все ж вирішує піти в бій після оковитої, що й призводить його до загибелі. Це приклад того, коли до ідеї патріотизму, слави часто додається молодецький запальний характер, що не дозволяє розмежувати корисне від шкідливого.

З неприхованою гордістю студент говорить про трьох воїнів-героїв, які є для нього взірцем мудрості, непохитності, адже вони правильно вибрали свій шлях, відсіяли дріб’язкові речі та стали на важкий, проте такий потрібний шлях для свободи палестинського народу.

Особливої ваги у дослідженні категорії “героїчне” має народна творчість курдів. Так, наприклад, студенти групи ЛС-229 Діяр Озьгур та Ахмет Ішим, курди за національністю (Туреччина), проаналізували народну пісню “Bêrîtana” (Режим доступу: <http://kurtce-muzik.blogspot.com/2012/03/sipan-xelat-beritan.html>), головним героєм якої є молода дівчина на ім’я Берітан. Вона постає в образі лева “şer”, очолює і веде за собою військо. У різних варіантах цієї пісні образ лева змінюється на образ хвилі “rêlan”, яка грізно нищить все довкола. Берітан є уособлення чоловічого і жіночого начал: дівчина сильна як чоловік та одночасно жіночна, ніжна як троянда “kulîlka”. “Саме ця молода дівчина вказала курдському народові шлях до свободи. Раніше наш народ не знав, як можна бути вільним, незалежним, жити по-іншому. Берітан стала для нас світлом свободи, вона – національна героїня” (архів автора) – коментує Ахмет. Студенти пишаються рішучими діями героїні, що покликані любов’ю до рідної землі, свободи, незалежності. Діяр співпереживає за долю Берітан, що підтверджується його емоційним співом. В цьому іноземний студент уподібнюється до постаті українського кобзаря чи бандуриста, бо ж

намагається глибоко ввійти в образ героїні і передати нам її внутрішній стан. До співу Діяра приєдналися інші студенти-курди, засвідчуючи цим свою підтримку, єдність з героїнею народної пісні.

Якщо в українській народній думі “Козак Голота” епічний герой виголошує славу козакам-лицарям у кінцівці думи, то у курдській пісні “Vêrîtana” народ возвеличує героїзм, хоробрість дівчини вже у зачині пісні: “Çendî hebim jî bîr naçe / Vêrîtana min” (“Народ ніколи не забуде тебе / Наша Берітана”).

В українському фольклорі мало зразків пісень, де головним героєм є жінка-воячка, а у міфологічній творчості згадки про войовничих жінок зовсім відсутні. Проте виразно простежуємо цей образ у курдській народній творчості. Прикметно, що спільним в українського і курдського народів є традиційне сприйняття жінки-матері як берегині роду. Курдські жінки, наприклад, нарівні з чоловіками мають право на власність, на голос у вирішенні сімейних справ, вони не носять паранджі, не позбавлені права вільного пересування по помешканню (нагадаємо, що в інших мусульманських народів жінки майже не виходять поза межі жіночої половини оселі). Серед курдів зовсім не поширене багатоженство. Зокрема, студент-курд Ахмет Ішим так коментує роль жінки у суспільстві: “Жінка і природа мають один корінь. Природа дає нам хліб, овочі, фрукти тощо, так і жінка дає життя. Ми говоримо, що жінка “jin” – це моє життя” (архів автора).

В українських народних думах соціально-побутового характеру природа образу матері пов’язана з укладом хліборобської родини, де потрібні вміння господарювати, витривалість у праці тощо. Українська жінка переносить звичаї родини, а тим самим і нації, з покоління в покоління. І тому вивищення образу матері, святість у ставленні до неї в думовому епосі цілком зрозумілі.

В бразильській народній пісні “Canção do Expedicionário” (“Пісня воїна”) (Режим доступу: <https://www.vagalume.com.br/exercito-brasileiro/cancao-do-expedicionario.html>), яку аналізує студентка групи ЛС-405 Марія Елайне Яктук з Бразилії, герой перебуває поза рідною землею. Про звитягу, героїчні вчинки в пісні не розповідається, натомість увагу зосереджено на емоційному світосприйнятті героєм рідної землі (для нього рідними постають образи

джунглів “selvas”, кавових плантації “dos cafezais”, землі кокосового горіха “Da boa terra do coco”, місяця, зірок, що по-особливому світять лише на рідній землі “Da casa branca da serra E do luar do meu sertão”, дерев, сорти яких ростуть лише на батьківщині “Dos rampas, do seringal”, морських берегів, що є для нього такими ніжними, як шовк “Venho das praias sedosas”). Такі поетичні формули переходять до рівня сакралізації землі, святості у ставлення до неї: “Da Senhora Aparecida” (“Це земля святих”) – підкреслює герой.

Для українських козаків-невільників (дума “Маруся Богуславка”) рідна земля постає теж в образах ясних зір, тихих вод:

То визволь нас, Господи,
Із тяжкої неволі,
Гей, на тихі води,
На ясні зорі,
На край веселий,
Міждо мир хрещений!

[20, с.27].

Епітети *ясні зорі, тихі води* тут виокремилися із звичаю поклоніння наших предків небесним світилам, світотворчому символу води у поетичний образ рідного краю. Герої поряд із тяжкими душевними і фізичними болями не втратили у турецькій неволі потягу до прекрасного.

Незалежно від того, чи герої українських дум страждають і помирають в муках, чи отримують перемогу над ворогом, в кінцівках кожної із них завжди проголошується слава загиблим воїнам та всьому козацькому війську:

Изь семипядных пищалей гремали,
Славу козацьку выславляли...
Буде слава славна –
Мо межъ Козаками,
По мжъ Рыцарями –

читаємо в думі “О смерти Ивана Коновченка или о походъ Козаковъ противъ Татаръ” [20, с.33]. В бразильській народній пісні “Canção do Expedicionário” (“Пісня воїна”) герой прагне перемоги “vitória que virá”, але ця перемога буде

не для Італії, а для Бразилії. “A glória do meu Brasil” (“Слава Бразилії”) – співає він у пісні. Паралельно з героїчною складовою, зображується й первісне світобачення бразильського народу, засноване на єдності людини і природи. Так, Марія Елайне наголошує, що в бразильській пісні дерево соqueiro, що росте біля будинку героя помирає, бо відчуває його смуток навіть за тисячу миль. А зорі “estrelas” над його рідною землею немов моляться “ajoelham” за нього, бо теж співпереживають долю свого воїна в далекій Італії. Пташка sabiá тужливо співає пісні, кличе співом швидше повертатись додому (архів автора). Така поетична єдність ліричного і героїчного в художній структурі пісенного твору служить засобом зіставлення та ідейної оцінки двох ментальних складових народного життя: емоційно-естетичної у сприйнятті навколишнього світу і вільного, нескореного духу бразильця, який щоразу після глибоких емоційних переживань проголошує “A glória do meu Brasil” (“Слава Бразилії”).

Прочитавши думу “Сокіл”, студентка з Бразилії звернула увагу на персоніфікований образ Сокола, Орла, відчула їх подібність з пташкою sabiá, яка так само як і Сокіл переживала втрату своєї кровної дитини. В українському фольклорі уподібнення людей птахам, на думку М. Костомарова, має своїм джерелом міфологічні вірування. Людина звертала увагу на образи птахів, звірів тому, що символічний їх зміст здатний найточніше передати уявлення про світопростір буття. З часом перехід космічних сил у персоніфікованій формі в епічні жанри набув символічного звучання (зозуля – символ суму; голуб – щирої любові, злагоди, ніжності; сокіл – мужності і сміливості; лебідь – повноти задоволення бажань, відродження; перепілонька – душі).

Зауважує Марія Елайне Яктук в пісні й кровний зв'язок героя з рідним краєм. “Que de viver em meu peito” (“Батьківщина в його серці”), – співає дівчина та уточнює, що земля настільки йому близька, що навіть має форму серця “tomando jeito De um enorme coração”. Справді, якщо подивитись на географічну карту, то держава Бразилія зображена у формі серця. Лише на рідній землі зелений, жовтий та синій кольори такі насичені: “Venho do verde mais belo, Do mais dourado amarelo, Do azul mais cheio de luz”. Марія пояснила,

чому ці три кольори такі яскраві для героя, бо ж вони зображені на прапорі Бразилії.

Таким чином, українські народні думи, народна творчість палестинського, курдського та бразильського народів посідають чільне місце у розкритті ознаки «героїчне» у міжетнічних світоглядних зв'язках. Своєрідність світосприйняття і світорозуміння, непохитна вірність своїм принципам та ідеалам, благородство, нехтування небезпекою, свободолюбність, героїзм, подвижництво, жертвність в ім'я Батьківщини, поетизація любові до неї, естетичне поєднання героїчного з ліричним, творять основу дій фольклорних героїв, що особливо важливо для виховання молодого покоління в умовах глобалізаційних процесів.

ВИСНОВКИ

Беручи до уваги особливість героя українських народних дум, з'ясовано спільне та відмінне у їх характері та характерах героїв інших жанрів народної пісенності. Коли в календарно-обрядовій творчості герої ідеалізуються, у билині мають надприродну силу (гіперболізуються), то думовий епос значно розширив ці рамки і створив широкий спектр психологічних підходів до розуміння власного “я”, навколишнього світу та національного характеру загалом. Тому важливе значення для епічних героїв дум має поєднання у характері героя дум ідеального і піднесеного з реалістичним зображенням. Такі складові в українських народних думах, а відтак і сам герой, набувають заземленого характеру, підпорядковуються глибокому психологічному аналізу, що важливо для подальшої розробки питань про епічних героїв уснопоетичних творів у плані психологічного аналізу, єдності ідеалу й дійсності.

Героїчний епос та історична поезія дають ключ до розуміння національних особливостей світовідчуття, світосприйняття, світовираження та світотворення кожного окремого народу. Це дало можливість на якісно новому рівні зіставити особливості національного характеру епічних героїв у фольклорі різних народів світу, що відкриває широкі можливості вивчення міжжанрових зв'язків українських народних дум та їх типологічного зіставлення з епосами інших народів.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Българська народна поезія и проза. Хайдушки и исторически песни. – София: Български писател, 1981. – Том трети. –179 с.
2. “Bêrîtana”. Режим доступу: <http://kurtce-muzik.blogspot.com/2012/03/sipan-xelat-beritan.html>
3. Василь Стефаник – художник слова / [ред. кол. В. В. Грещук, В. І. Кононенко, С.І. Хороб]. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – Т. 1. – 3-тє вид. – 272 с.
4. Гриценко О. (1998). Козацтво // Нариси української популярної культури. УЦКД. Київ.
5. Давидюк Віктор. Первісна міфологія українського фольклору / Віктор Давидюк. – Луцьк: Вежа, 1997. – 296 с.
6. Жирмунский В. Народный героический эпос / В. Жирмунский. – Москва; Ленінград: Изд. худ. литературы, 1962. – 434 с.
7. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упоряд., передм. та перекл. Михайла Москаленка]. – К.: Дніпро, 1988. – 294 с.
8. Історичні пісні. Упорядкували: І.П.Березовський, М.С.Родіна, В.Г.Хоменко. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. – С. 67.
9. Калевіпоег. Естонський народний епос / [зібрав і опрац. Фрідріх Рейнольд Крейцвальд; перекл. з естон. Анфіса Тряпко; за ред. Борислава Степанюка]. – К.: Вид. “Дніпро”. – 1981. – 246 с.
10. Копаниця Л.М. Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.07 “Фольклористика”; 10.01.01. – “Українська література” / Л.М. Копаниця. – К., 2001. – 37 с.
11. Лук’яненко О. Родоцентрична педагогіка: історико-теоретичні розвідки / Олександр Лук’яненко. – Полтава: “Друкарська майстерня”, 2008. – 66 с.
12. Матяш І. Первісні джерела символіки українського героїчного епосу – дум та історичних пісень / Ірина Матяш // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №6. – С. 3 – 5.

13. Нудьга Г. У колі світової культури / Григорій Нудьга. – Львів: 2006. – 440 с.
14. Нудьга Г. (1997). Українська дума і пісня в світі: у 2 кн.. Інститут народознавства НАН України. Львів.
15. Охріменко П., Охріменко О. (1992). Морально-етичні ідеали українських народних дум і пісень про козаків // Народна творчість та етнографія. № 3. С. 3–8.
16. Руденко Ю. (1994). Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи // Рідна школа. № 5. С. 13–18.
17. Словник символів культури України / За загальною редакцією В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – С. 95, 60, 135. Символи. Режим доступу: <http://symbolist.ru/animals/leo.html>
18. Стратілат А. (2008). Героїчний образ захисника Вітчизни в українських народних думах і казках // Література. Фольклор. Проблеми поетики. ВПЦ “Київський університет”. Київ.
19. “Canção do Expedicionário” (“Пісня воїна”). Режим доступу: <https://www.vagalume.com.br/exercito-brasileiro/cancao-do-expedicionario.html>),
20. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1 – 13 і вступ Катерини Грушевської. (1927). Державне видавництво України. Харків.
21. Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти №№ 14 – 33 і вступ Катерини Грушевської. (1931). Пролетар. Харків – Київ.
22. Черемський К. Становлення і розвиток традиційного співоцтва на Слобідщині / Кость Черемський // Народна творчість та етнографія. – 2006. – №5. – С. 36 – 40.
23. “ثلاث رجال ت سابه قوا ع الموت” (“Про трьох чоловіків, які ідуть на смерть”) Режим доступу: <http://www.conan-anime.com/> [/url] : <http://www.conan-anime.com/t9842-topic#ixzz3zkn9WUYN>